

K 18 383
2

ՀԱՅԿԵՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

18.383

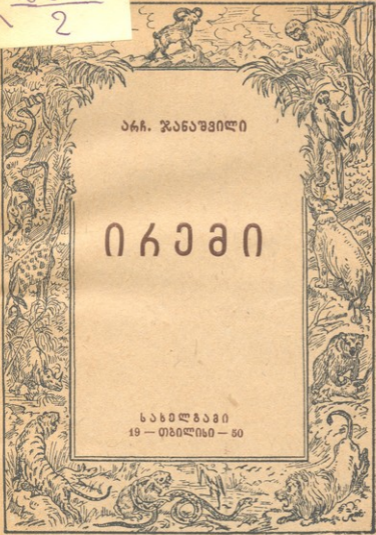
2

ქართული
ლიბრთეკა

პრჩ. ჯანაშვილი

ირემი

სახელგამი
19 — თბილისი — 50

№ 2

639.111

აჩ. ჯანაშვილი

ი რ ე მ ი

K 18.383
2

ს ა ხ ე მ ზ ა მ ი
თ ბ ი ლ ი ს ი
1950

კავკასიის ირემი

აღწერა

ჩვენი ტყეების სილამაზესა და სიმშვენიერეს წარმოადგენს ირემი. ტყის ცხოველებს შორის სილამაზეში ირემს ბადალი არა ჰყავს. ამ სილამაზეს აძლიერებს მისი მოგრძო თავი, შავი, მსხვილი თვალებითა და მრავალშტოებიანი რქებით.

საქართველოს ფარგლებში ბინადრობს ირმის განსაკუთრებული სახეობა, რომელიც ცნობილია კავკასიის ირმის (*Cervus elaphus maral Ogilby*) სახით.

ჩვენ წიგნაკში საუბარია მხოლოდ ამ ფორმის შესახებ.

ირემი საქართველოში გავრცელებულ ჩლიქოსანთა შორის ყველაზე დიდი ზომისაა. დამახასიათებელია მძლავრი აგებულების სხეული, რომელიც უკანა ნახევარში მეტი მასიურობით გამოირჩევა, ზომიერად გაგრძელებული და მოზღაგვებული დინგი, გრძელი და განიერი, რამდენიმედ სამკუთხოვანი ყურები. რომელთა სიგრძე თავის საერთო სიგრძის ნახევარზე ნაკლებია. წინა კიდურები უკანაზე სუსტი და უფრო გამონაკვთულია. კიდურები მძლავრ კუნთოვანია. ჩლიქები რამდენიმედ წაგრძელებული, წინა ნაწილში წაწვეტებული და ერთიმეორეზე მჭიდროდაა მიჯრილი. კუდი მოკლეა, მაგრამ ბალნიანი საფარვლიდან მკაფიოდ მოჩანს. ირემს საკმაოდ მძლავრი კისერი აქვს, იგი განსაკუთრებით მსხვილძარღვოვანი და სქელი აქვს ხარს.

კბილების ფორმულა ტიპიურია და ოჯახისათვის დამახასიათებელი რაოდენებით გამოიხატება. ირემს როგორც ქვედა, ისე ზედა ყბაში უფითარდება ეშვი, თუმცა იგი სუსტადაა განვითარებული—მოკლე და წვრილია.

რქები. ხარირემს¹⁾ ახასიათებს საკმაოდ დიდი ზომის, და მასიური რქები, რაც ცხოველის ასაკისა და ჯანმრთელობის მიხედვით მეტად ცვალებადობს. გრძელი და მრავალშტოიანი ირემს ხშირად „რქაბუდიანს“ ან „ქორბუდას“ უწოდებენ ხოლმე. რქებზე შტოთა რაოდენობა თითოეულზე 2—8 აღწევს, ზოგჯერ შეიძლება იყოს მეტიც. შტოთა რაოდენობის მეტნაკლებობა დამოკიდებულია ასაკზე: ახალგაზრდებს აქვს ნაკლებშტოიანი, ხოლო ხანში შესულს უფრო მეტად დატოტიანებული რქები. უნდა აღინიშნოს, რომ ხალხში გავრცელებული შეხედულება, თითქოს რქების შტოთა რაოდენობა ირმის ასაკს განსაზღვრავს, არაა სწორი. საყურადღებოა, რომ ზოგჯერ ირმის რქებზე, წინა წლებთან შედარებით, ნაკლები რაოდენობის შტო ვითარდება. ასე, მაგალითად, თბილისის ზოოპარკში მყოფ ერთ-ერთ ირემთაგანს რქებზე ჰქონდა 15 შტო (ერთზე 7 და მეორეზე 8), შემდეგ წელს იმავე ირემს ამოუვიდა რქები 10 შტოიანი (ერთზე 6 და მეორეზე 4). ხშირად, ხანში შესულ ინდივიდებს უფრო ნაკლებშტოიანი რქები უვითარდებათ, ვიდრე ზრდადამთავრებულს. სიბერისას, ორგანიზმში ნივთიერებათა გაცვლა-გამოცვლის საერთო მოდუნების გამო რქებიც ვერ ვითარდება. ამგვარად შტოთა რაოდენობა არ განსაზღვრავს ირმის ასაკს. შტოთა საერთო რაოდენობის მიხედვით ირმის ასაკის განსაზღვრა რამდენიმედ შეიძლება გამართლებულ იქნეს მხოლოდ მოზარდ ფორმაში, ე. ი. პირველი 2—7 წლის განმავლობაში, როდესაც მიმდინარეობს რქების თანდათანობითი ზრდა და დასრულება. კავკასიის ირმის რქებზე (ორივეზე ერთად) ჩვეულებრივ ვითარდება 15—17 შტო (მხედველობაშია ზრდასრული ერთეულები). მაგრამ შესაძლებელია მათი რაოდენობა იყოს მეტიც. ასე მაგალითად, დინიკის

¹⁾ ფერირემს რქები არ უნვითარდება, ირშებს შორის ამ მხრივ გამონაკლისია მხოლოდ ჩრდილოეთის ირემი (*Rangifer tarandus* L.), რომლის ფურსაც რქები აქვს.

(1910) გადმოცემით ჩრდილო კავკასიაში მოპოვებულია ირმის 23—24 შტოიანი რქები (ორივეზე ერთად) და შტოიანი შემთხვევა აქვს აღნიშნული, როდესაც მოუპოვებიათ 36-შტოიანი რქები (ორივე რქაზე ერთად). ასეთი მრავალ-შტოიანი რქების მქონე ირემი საქართველოს ფარგლებისათვის არაა აღნიშნული. ირმის რქების (ორივე ერთად) წონა, ჩვეულებრივ, 3—8 კილოგრამამდე აღწევს (ეხება ზრდასრული ირმის რქებს). დინიკს (1910) აღნიშნული აქვს შემთხვევა, როდესაც ერთი წყვილი რქა (10 შტოიანი) იწონიდა 1,6 კილოგრამს (4 გირვანქას), მაგრამ იგივე დინიკი (1910) მოგვითხრობს შემთხვევას, როდესაც ერთი წყვილი 23 შტოიანი რქა იწონიდა 18,4 კილოგრამს (45 გირვანქას). რასაკვირველია, როგორც ერთი, ისე მეორე უკიდურესი შემთხვევა იშვიათ გამონაკლის მოვლენად უნდა ჩაითვალოს. საყურადღებოა, რომ ზოგჯერ შუა შტოს (ძირიდან მესამეს) ემჩნევა ხოლმე განშტოება. ამ მოვლენაზე მიუთითებენ თავიანთ თხზულებებში სატუნინი (1900) და დინიკი (1910). ჩვენ საშუალება გვქონდა დავკვირვებოდით ასეთი განტოტილი შტოს განვითარებასაც. თბილისის ზოოპარკში მყოფ ერთ-ერთმა ირემმა, როდესაც მას ჯერ კიდევ ნორჩი რქები ჰქონდა თავის სადგომში სირბილის დროს რქა (შუა შტო) გამოსდო ბაჟის ღობეზე გაბმულ მავთულს, რამაც რქის ნორჩი შტო წვეროდან ფუძემდე მთელ სიგრძეზე გადასჭრა. განკურნებული ასეთი შტო შემდეგში ორკაპად განვითარდა. ადვილი შესაძლებელია, რომ ბუნებრივ პირობებშიც ამ შტოზე დამატებითი შტოს არსებობა, ზოგ შემთხვევაში, მსგავსივე მიზეზებით იყოს გამოწვეული.

რქის სიგრძე მერყეობს ცხოველის ასაკის მიხედვით. ყველაზე მძლავრი და სრულყოფილი რქები ირემს 6—12 წლის ასაკში უფითარდება. ზოგჯერ სიბერეში და აგრეთვე ავადმყოფობის შემთხვევაში ირემს შედარებით ხშირად მოკლე რქები ამოსდის ხოლმე. რქების სიგრძე დინიკის (1910) გადმოცემით 99—122 სმ-მდე აღწევს. ჩვენი მასალების მიხედვით

ზრდასრული ირმის რქის სიგრძე 80—105 სმ-დეა. საუკრადლებოა, რომ ზოგჯერ მარჯვენა და მარცხენა რქა ერთმეორისაგან განსხვავებული სიგრძისაა. ასე, მაგალითად, თბილისის ზოოპარკის ერთი ირმის მარჯვენა რქის სიგრძე 75,5 სმ იყო, ხოლო მარცხენა—82,0 სმ. სხვა წლებში ამავე ირემს რქები სხვაგვარი შეფარდებითი სიგრძისა უვითარდებოდა და წინააღმდეგ ზემოაღნიშნულისა მარჯვენა მარცხენასა სკარბობდა სიგრძეში. ასევე მერყევია ირმის რქის გარშემოწერილობაც. დინიკს (1910) აღნიშნული აქვს რქის გარშემოწერილობა (ფუძესთან) 19—28 სმ-დე. ჩვენი მასალების მიხედვით კავკასიის ირმის რქის გარშემოწერილობა ფუძესთან აღწევს 17—25 სმ-დე. ამასთანავე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ერთი და იგივე ირმის მარჯვენა და მარცხენა რქის გარშემოწერილობა, უმეტეს შემთხვევაში, განსხვავებულია ხოლმე. ასე, მაგალითად, თბილისის ზოოპარკის ერთ-ერთი ირმის მარჯვენა რქის გარშემოწერილობა ფუძესთან 17 სმ-ს აღწევდა, ხოლო მარცხენასი—20 სმ-ს. ამ უკანასკნელის სიგრძე სკარბობდა პირველისას და მეტი მასიურობითაც ხასიათდებოდა. განსხვავებულია ხოლმე, უმეტეს შემთხვევაში, რქებზე შტოთა რაოდენობა, მათი სიგრძე და გარშემოწერილობა, რაც უმეტეს შემთხვევაში დაკავშირებულია მთავარი ღეროს სიგრძესა და მასიურობაზე.

ირემს ნორმალურ პირობებში რქები ყოველწლიურად ადრე გაზაფხულზე სცივია. დინიკის (1910) გადმოცემით „ირმებს რქები სცივიათ ზამთრის ბოლოსა და გაზაფხულის დასაწყისში“. ექვთიმიშვილი (1946), როგორც ჩანს იზიარებს დინიკის ზემოაღნიშნულ ცნობას და აღნიშნავს, რომ „ბორჯომის ნაკრძალის პირობებში კავკასიის ირემი ძველ რქებს იცვლის თებერვალში“. ამ დებულების მთლიანად გაზიარება ჩვენ არ შეგვიძლია, რადგან არც ბუნებრივს და არც ტყვეობის პირობებში ირმის რქების ჩამოცვენის პერიოდი არ შეიძლება მარტოდენ თებერვლის თვით განისაზღვროს. დინიკის (1910) მიერ მოწოდებული ცნობაც კი, რომლის მიხედვითაც ირმის რქების ცვლა ზამთრის დამლევს ხდება,

ახალ სტილზე გადატანით მარტის პირველ ნახევრად ან პირველ მესამედად უნდა ვივარაუდოთ, ყოველ შემთხვევაში თებერვლის უკანასკნელ მეოთხედზე ადრე არ შეიძლება მომხდარიყო. და ამგვარად ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბორჯომის ნაკრძალის პირობებშიც ისევე, როგორც თბილისის პირობებში, ირმის რქების ჩამოცვივნა უნდა ხდებოდეს მარტის დასაწყისიდან, ვიდრე ამ თვის დამლევამდე. ირმის რქების ჩამოცვივნის უფრო გადაჭარბებულ ნაადრევ პერიოდს აღგენენ ბობრინსკი, კუზნეცოვი და კუზიაკინი (1944), რომელთა მიხედვითაც „შუა ზამთარში ხარები რქებს იცვლიან“. ასე გამოდის ამ ავტორთა თქმით, რომ ირმები რქებს იანვარში იცვლიან. ყოველ შემთხვევაში, თუ აღნიშნულ ავტორთ ამის თქმა უნდათ კეთილშობილი ირმის (*Cervus elaphus* L) მიმართ, რაც ნაკლებ დამაჯერებლად მიგვაჩნია, მისი გაზიარება არ შეიძლება კავკასიის ირმის მიმართ. თბილისის ზოოპარკის პირობებში კავკასიის ირმეზე მრავალი წლის (1930—1949) განმავლობაში ჩატარებული დაკვირვების საფუძველზე შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ კავკასიის ირმის რქების ჩამოცვივნის პერიოდია 25 თებერვლიდან მარტის დამლევამდე. რქების ჩამოცვივნის განსხვავებული ვადები შესაძლებელია ახსნილი იქნეს ცხოველის ფიზიკური მდგომარეობით: ჯანმრთელობით, ავადმყოფობით. პირველნი რქებს იცვლიან უფრო ადრე, მეორენი უფრო გვიან. აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ თბილისის ზოოპარკში ერთ ირემს რქები ჩამოსცივიდა აგვისტოს (1930) დამლევს. მიზეზი გამოურკვეველი დარჩა, რქის პატრონი გარეგნულად ჯანმრთელი იყო. საყურადღებოა, რომ იმ წელს ამ ირემს ხურაობა არ ჰქონია და აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ახალი რქის ზრდა მას დაეწყო მხოლოდ შემდეგი წლის მარტიდან და არა რქის ჩამოცვივნისთანავე. შემდეგ წლებში ამ ირემს რქები ნორმალურად გაზაფხულზე სცივივდა.

ირემს ორივე რქა ერთდროულად იშვიეთად სცივივა. ხშირად ერთი რქა მეორეზე 1 ან 2 საათით ადრე ვარდება. არის შემთხვევები, როდესაც მეორე რქა ვარდება მეორე ან მესამე დღეს,

შეიძლება 5 დღის შემდეგაც, ასე მაგალითად, ჩვენი დაკვირვებით, თბილისის ზოოპარკში ირემს რქები სცვივოდა 1, 2, 5, 6, 7 დღის დაგვიანებით. ერთ ირემს მეორე რქა ჩამოვარდა მე-23-ე დღეს. საყურადღებოა ისიც, რომ რქების ჩამოცვივნის პირობებში და ამ პერიოდის მოახლოვებისას ირემი ვრიდებოდა ჰიდილს და რაიმეზე რქის მიხლას, თუმცა უკიდურეს შემთხვევაში რქებს მაინც იყენებს დაცვის მიზნით. ამ პერიოდში, თუ ირემს მოვკიდებთ მძლავრად ხელს რქებზე, იგი ძვრება სრულიად უმტკივნეულოდ (სისხლი არა სდის რქის ძირიდან). როდესაც ირემს ცალი რქა ჩამოვარდნილი აქვს, მაშინ მეორე რქის ჩამოვარდნამდე თავი რამდენიმედ ასიმეტრიულად უკავია ხოლმე.

ახალი რქის ზრდა იწყება ძველის ჩამოცვივნის 2—3 დღის შემდეგ, მეშვიდე-მერვე დღეს უკვე ემჩნევა ახალი რქის ძირი, რომელიც ამობერილ პატარა, 2—3 სანტიმეტრის სიმაღლის, ბორცვს წარმოადგენს. ამ საკითხის ირგვლივ რამდენიმედ არასწორ მოსაზრებებს ეპოულობთ ზოგიერთი ავტორის გადმონაცემებში. ასე, მაგალითად, ექვთიმოშვილის (1946) მიხედვით კავკასიის ირემს „ახალი რქების ამოსვლა ეტყობა მარტის ბოლო რიცხვებიდან“ ამავე ავტორის გადმოცემით ირემს რქები თებერვალში სცვივა და ამგვარად გამოდის, რომ ძველი რქის ჩამოცვივნიდან ახლის ამოსვლამდე დაახლოებით ერთი თვე გადის. თითქმის მსგავსადვე აღნიშნავენ ბობრინსკი, კუზნეცოვი და კუზიაკინი (1944), რომ „ირმის რქის ზრდა ადრე გაზაფხულიდან იწყება“, რაც აგრეთვე გაუმართლებელი იქნება; თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ აღნიშნულ ავტორთა გადმოცემით ირემებს რქები შუა ზამთარში სცვივათ და ამგვარად ძველი რქების ჩამოცვივნისა და ახლის ამოსვლის შორის ინტერვალი 1—1,5 თვეზე მეტია. თუმცა ის კი მართალია, რომ ახალი რქის ამოსვლა იწყება ადრე გაზაფხულზე. ირმის რქის ზრდა მიმდინარეობს საკმაო სისწრაფით და ივლისის შუა რიცხვებში სრულ ზრდას ამთავრებს. ამგვარად რქის სრულ ზრდას სჭირდება დაახლოებით 125—145 დღემდე. პირველ ხანებში

რქები რბილია, შეიცავს სისხლძარღვებს და დაფარულია მოკლე ბალნიანი ნაზი კანით. ეს უკანასკნელი რქიდან მოძრობას იწყებს ივლისის დამლევებიდან და მთლიანად სცილდება აგვისტოს შუა რიცხვებში. მაგრამ ზოგჯერ რქიდან კანის აძრობა რამდენიმედ კიანურდება და აგვისტოს ბოლომდე გრძელდება, ხოლო იშვიათად კი სექტემბრის შუა რიცხვებამდე. რქის ზრდის დაგვიანება დამოკიდებულია ცხოველის ჯანმრთელობაზე: ჯანმრთელს უფრო ადრე უმთავრდება ზრდა, ხოლო ავადმყოფებს და ხანში შესულებს რამდენიმედ მოგვიანებით.

მოზარდ ირემს პირველად რქა ამოსდის 9—10 თვის ასაკში. პირველ წელს მისი რქა წარმოადგენს მცირე ზომის ღეროს, რომლის საბოლოო სიგრძე 30—40 სმ-დე აღწევს. ასეთ რქებს განშტოება არა აქვს. დატოტიანებული რქა ირემს ამოსდის 20—22 თვის ასაკში.

საყურადღებოა, რომ რქებჩამოცვივნილი და ახლად რქებ ამოსული ირემი ჩვეულებრივ წყნარი და თვინიერია. ამ ხანში იგი თავს იცავს ფეხებით, რქებით რაინზე შეხებას ერიდება.

აქვე საჭიროდ ღიმაჩნია აღვნიშნო ერთი საყურადღებო მოვლენა თბილისის ზოოპარკის პირობებიდან. ერთ ირემთაგანს მაისის დამლევს საკმაოდ მოზრდილი რქები ჰქონდა, თუმცა ზრდის დამთავრებას ჯერ კიდევ ბევრი აკლდა. ერთ დღით ამ ირემმა იწყო რქების დარტყმა თავის სადგომის ღობეზე (რომელიც ალაგ-ალაგ რკინის იყო) ისეთი სიძლიერით, რომ რქების წვერები და ზოგიერთი შტოები მოემტვრა. ეს ირემი მთელი დღე ასე მოუსვენრობდა და შედეგად ერთი რქა ნახევრად მოიტეხა, მეორეზე მოემტვრა შტოები. ასე განაგრძობდა იგი მეორე დღესაც. მის დასამშვიდებლად მიღებულია ყველა ზომამ შედეგი არ გამოიღო. მესამე დღეს ირემი მოკვდა. მას ორივე რქის დაახლოვებით ორი მესამედი მოტეხილი ჰქონდა და ქვედა შტოებიც დამტვრეული იყო სანახევროდ. განკვეთის შედეგად გამოირკვა, რომ ამ

ირემს ტვინში მცირე ზომის სიმსიენე ჰქონდა, რამაც მისი მოუსვენრობა და შემდეგ სიკვდილი გამოიწვია.

შეფერადება. კავკასიის ირმის სხეულის შეფერადება მერყეობს სეზონურად და ასაკის მიხედვით. მცირეოდნად განსხვავებულია ირმის შეფერადება სქესისა და გეოგრაფიული გავრცელების მიხედვითაც. ზამთრობით ირმის ზურგის მხარე მუქი-მორუხო მურაა. კისრიდან კულამდე, თხემის ხაზზე გასდევს მუქი მურა ფერის ზოლი. გვერდები რამდენიმედ უფრო ბაცია, ხოლო მუცლის მხარე მოთეთრო-მორუხო-მურაა. ბოქვენნი და ილღიები მოთეთრო-რუხია, ბარძაყების ზედა მხარეზე ემჩნევა საკმაოდ მოზრდილი მოთეთრო ხალი, რასაც „სარკე“-ს უწოდებენ. იგი, განსაკუთრებით ქვედა მხრიდან, მუქი-მოქარცისფრო-მურა ვარაუთაა შემოვლებული. ნიკაპი მოთეთროა. ფეხები გარეგან ზედაპირზე, მუქი მორუხო-მურაა, ხოლო შიგნიდან — უფრო ბაცია. ყურის შიგნით ზედაპირზე ბალანი თეთრი ფერისაა, ხოლო გარეგან ზედაპირზე — მორუხო-მურა.

ირმის ზაფხულის შეფერადება აღნიშნულისაგან რამდენიმედ განსხვავებულია. ამ დროს ზურგის მხარეს მორუხო-მურა ფერზე მუქი ქარცისფერი გადაჰკრავს. გაზაფხულის დამლევსა და ზაფხულის პირველ ნახევარში ე. ი. გაზაფხულის განგურის დამლევს, ირემს, ზურგზე, გვერდებზე და ბარკლებზე ემჩნევა მეტად მკრთალი ხალები. თუმცა ზოგ ფორმას, ზოგჯერ ასეთი ხალიანობა არ მოუჩანს. თავი დაფარულია მურა-მორუხო ბალნით, ლოყებზე იგი უფრო ბაცი ქარცისფერ-მორუხია. ნიკაპი კუქყისფერ-თეთრია, ზოგჯერ მოყვითალო ან მოქარცისფერო ელფერი გადაჰკრავს. პირის კიდეები მოშაო-მურა, ან მუქი მურა ფერისაა. ყური გარედან დაფარულია მოშაო-მურა, ხოლო შიგნიდან მოთეთრო ან თეთრი ფერის ბალნით. ფეხები ქვედა ნახევარში მუქი მურა ფერისაა, ხოლო გვერდებიდან და უკანიდან (წინა კიდურები) მოქარცისფრო-რუხია.

ირმის ნუკრის სხეული დაფარულია მოთეთრო-მოყვითალო ფერის ხალებით, რაც მას რჩება პირველი შვიდი-რვა

თვის განმავლობაში, რის შემდეგ სხეული იფარება თითქმის ერთფეროვანი ბალნით.

დასასრულს უნდა აღვნიშნოთ, რომ ირმის შეფერადება ზოგჯერ ცვალებადი და განსხვავებულია ინდივიდების მიხედვითაც.

ბალნიანი საფარველი. ირმის ბალნიანი საფარველი იცვლება ცხოველის ასაკისა და სეზონის მიხედვით. მოზარდი ფორმის სხეული დაფარულია ნაზი ბალნით, რომელიც შემდეგში თანდათანობით იცვლება და უხეშდება. ზრდასრული ირმის ზამთრის ბალნიანი საფარველი შედგება ნაზი თივთიკისაგან და გრძელი და უხეში ფაცახისაგან. ყველაზე გრძელია ბალანი ზურგის მხარეზე და ბარძაყებზე. ხარ-ირმის კისერი დაფარულია გრძელი და ხშირი ფაცახით, რომელიც ფაფარივით აქვს გადაშლილი და ამის გამო ცხოველს რამდენიმედ მედიდურება ეძლევა. უგრძესი ბალანი აღწევს 70—80 მმ-დე, უფრო მოკლეა გვერდებზე, დაახლოებით 50—70 მმ; „სარკე“-ზე ცალკეული ბალნის სიგრძე 65—75 მმ-დეა. ბალანი მოკლეა ბოჭვენისა და ილიის მიდამოში. მოკლეა აგრეთვე თავზედაც, სადაც ბალნის ცალკეული ღეროს სიგრძე 35—40 მმ-დეა. უფრო ნაკლები სიგრძისაა კიდურებზე. ზაფხულობით, როდესაც ცხოველი განგურის შედეგად კარგავს თივთიკს, იგი იფარება მხოლოდ ფაცახით, რომელიც ყველაზე მეტ სიგრძეს აღწევს ისევ ზურგსა და „სარკეზე“, სადაც ცალკეული ბალნის სიგრძე 40—55 მმ-დეა. ყველაზე მოკლე ბალანი ვითარდება კიდურებზე (20—25 მმ-ის სიგრძით).

სხეულის ზომები. ზრდასრული ირმის სხეულის ზომები განსხვავდება არა მარტო სქესის მიხედვით, არამედ გეოგრაფიული გავრცელების მიხედვითაც. დინიკის (1910) გადმოცემით ყველაზე დიდი ზომის კავკასიის ირემი გვხვდება ჩრდილო კავკასიაში. საქართველოში მცხოვრები ინდივიდები, ამ უკანასკნელთან შედარებით, მცირე ზომებით ხასიათდებიან. საქართველოში გავრცელებული ზრდასრული ხარირმის სხეულის საერთო სიგრძე მერყეობს 180—200 სმ-დე, ხოლო ფურირმისა 140—160 სმ-დე. პირველის სიმაღლე მინ-

დაოში 120—150 სმ-დეა, ხოლო ფურირმისა—100—115 სმ-დე. დინიკის (1910) გადმოცემით ჩრდილო კავკასიის ბრძანს სრული ხარირმის სხეულის საერთო სიგრძე 226—231 სმ-დეა.

სიმაღლე მინდაოში 155—157 სმ-დე, ხოლო ფურირმის სხეულის საერთო სიგრძე 198-სმ-დე აქვს აღნიშნული (როგორც ჩანს კუდიანათ ერთად). და სიმაღლე მინდაოში 111 სმ.

ამგვარად გამომდინარე ზემოაღნიშნულიდან შეიძლება აღვნიშნოთ ზოგიერთი საშუალო ზომები საქართველოში გავრცელებული ირმებისათვის.

ხარირმის სხეულის საერთო სიგრძე 230 სმ-დეა, სიმაღლე მინდაოში 132 სმ-დე აღწევს, სიმაღლე მენჯთან 128 სმ-დეა, კულის სიგრძე 12 სმ-ია.

რაც შეეხება წონას, უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ფარგლებში გავრცელებული ირმის წონა აღწევს 200—280 კილოგრამამდე. მაგალითად, 1949 წლის ნოემბერში, მცხეთასთან მოპოვებული ერთი, დაახლოვებით 10 წლის, ხარირმის წონა 229 კილოგრამს აღწევდა. დინიკი (1910) აგვიწერს ერთეულებს, რომელთა წონა შიგნეულობის გარდა აღწევდა 250—352 კილოგრამამდე. ვფიქრობთ ასეთი გიგანტები, თუნდაც წარსულშიც რომ ყოფილიყვნენ, ამგვარად საქართველოს ფარგლებში აღარ ბინადრობენ. თუმცა ექვთიმეიშვილი (1946) აღნიშნავს, რომ ამ ცხოველის ცოცხალი წონა 295 კილოგრამს აღწევსო. რაც რამდენიმედ შემოწმებას მოითხოვს. მით უმეტეს ავტორი არ მოგვეთხოვს, თუ სად მოიპოვა ასეთი წონის ირემი. ეს ცნობა რამდენიმედ უახლოვდება დასავლეთ ევროპის კეთილშობილი ირმის (*Cervus elaphus* L.) წონას, რაც ბრემის (1904) მიხედვით 298 კილოგრ. ყველაზე მეტ წონას ირემი აღწევს შემოდგომის დასაწყისში, შემდეგ იგი იწყებს გახდომას და გაზაფხულის პირზე ყველაზე უფრო გამხდარი და მაშასადამე მსუბუქიცაა. ფურირმის წონა 140—180 კილოგრამამდე აღწევს.

საქართველოს ფარგლებში კავკასიის ირმის გავრცელების არეალი, წარსულ წლებთან შედარებით, მეტად შემცირებულია. რომ მხედველობაში არ მივიღოთ მონაცემები, მე-18 საუკუნის ცნობილი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ვახუშტისა (1941), რომელიც საქართველოში ირმის გავრცელებას მრავალ ადგილას აღნიშნავს, ჯერ კიდევ ამ 30—40 წლის წინათაც ფართო იყო ამ ცხოველის გეოგრაფიული გავრცელების არეალი, მაგრამ ირემზე უგეგმო ნადირობამ გამოიწვია მრავალ ადგილას მისი ამოწყვეტა და იქაც კი, სადაც იგი გადარჩა, უკანასკნელ დრომდე მეტად განსაზღვრული რაოდენობით-ღა მოიპოვებოდა. მაგრამ პარტიისა და ხელისუფლების მიერ ბუნებრივ პირობებში მისი დაცვის საქმიანობისა და მოშენებისათვის დიდი ყურადღების მიქცევის შედეგად, ამჟამად მრავალ ადგილას, მაგალითად, ლაგოდეხის, ბორჯომის რაიონები, აფხაზეთი, ზედაზენი, გარდაბანი და სხვ., ჩვენი ფაუნის ამ ძვირფასი წარმომადგენლის საერთო რაოდენობამ საგრძნობლად იმატა.

დინიკის (1910) გადმოცემით ირემი საქართველოს ფარგლებში საკმაოდ მრავლად და ბევრ ადგილას ყოფილა გავრცელებული.

ლაგოდეხის რაიონში ირემი შედარებით დიდი რაოდენობით მოიპოვება. როგორც ჩანს 1942 წლის შემოდგომის აღრიცხვიდან აქ ირემების რაოდენობა 200 სულამდე აღწევს, რომელთა შორისაც მეტი წილი ფურებიანია. აღნიშნულ რაიონში ირემი მრავლად გვხვდება კიაურის ტყეში, სადაც ჯერ კიდევ 1910—1915 წლებში იგი ისეთი დიდი რაოდენობით იყო გავრცელებული, რომ ზოგჯერ შარავზის პირადაც გამოდიოდა. ამგვარი ფაქტების წინაშე რამდენჯერმე ყოფილა ამ წერილის ავტორიც. ამჟამად კიაურის ტყეში ბინადრობს ორი ჯოგი, რომელთაგან, თითოეულში დაახლოვებით 30—50 სულია გაერთიანებული. ეს ჯგუფები ალაზნის სანაპიროებში ატესილ მუხნარ ტყეებში ცხოვრობენ.

ირემი მრავლად გვხვდება ლაგოდების სახელწოდებით ნაკრძალშიც, სადაც მარკოვის (1938). აზრით მოსახლეობის რაოდენობა 10—20 სულისაგან შემდგარი. 1942 წლის შემოდგომაზე ჩვენს მიერ ჩატარებული აღრიცხვიდან გამოიჩვენა, რომ აღნიშნულ ნაკრძალში ბინადრობს ირემების რამოდენიმე ჯგუფი; საერთო რაოდენობით 40—60 სული. ექვთიმიშვილის (1946) გადმოცემით ამ ნაკრძალში 91 სული ირემი ბინადრობს. ამგვარად, როგორც ვხედავთ, ლაგოდების ნაკრძალში, შექმნილი ხელშემწყობი პირობების შედეგად, ირემის სულადობა 1938 წელთან შედარებით საგრძნობლად გადიდებულია.

ლაგოდების ნაკრძალის ფარგლებში ირემი ყველაზე მეტი რაოდენობით გვხვდება რაჭის ხევსა და საავსურეს ხევის ტყეებში.

ირემი ყვარლის რაიონში მოიპოვება ენისელისა და შილდის ტყეებში და აგრეთვე საბუეს მახლობლად (ჯანაშვილი, 1943). ექვთიმიშვილი (1946) ადასტურებს რა ამ მონაცემებს, თავის მხრივ აღნიშნავს ირემის არსებობას ახალსოფლის ტყეებშიც.

თელავის რაიონში ირემი გამოწკლისის სახით გადადის ყვარლის რაიონიდან. 1937 წელს თელავიდან თბილისის ზოობარკში ჩამოყვანილ იქნა ერთი წლის ირემი, რომელიც, მონადირეების გადმოცემით, დაჭერილი იყო ალაზნის სანაპირო ქალაში.

ჩხიკვიშვილის (1941) თქმით ირემი მრავლად მოიპოვება პირაქეთ ხევსურეთში, სადაც ავტორს ნახული აქვს ირემის რქები მონადირეთა ოჯახებში, ხოლო კვალი—ბუნებაში.

ირემი, მაკალათიას (1934) დასტურით მცირე რაოდენობით მოიპოვება მთიულეთში, სახელდობრ დოლას ქედსა და კართალში. აქედან, როგორც ჩანს, ეს ცხოველი ვრცელდება ფშავში, სადაც იგი აგრეთვე მცირე რაოდენობით ბინადრობს.

ირემი გვხვდება არაგვის ხეობაში. ჯერ კიდევ დინიკის (1910) გადმოცემით იგი ხშირად მოიპოვებოდა ანანურთან და უფრო ნაკლებად—კი ფასანურთან. ეხლაც ამ ადგი-

ლების შესახებ იგივე ითქმის (ჯანაშვილი, 1943). არაგვის ხეობაში, ს. ნატახტარის ჩრდილოეთით მდებარე მდინარეში მოიპოვება ირმის ჯოგი 8—10 სულსაგან შემდგარი.

ირემი ბინადრობს ავჭალის, ზედაზნისა და ცხვარიქამიას მიდამოების ტყეებში, სადაც მოსახლეობს რამდენიმე ჯოგი, რომელთაგან თითოეულში ითვლიან 5—8 სულს. ასევე მცირე რაოდენობით მოიპოვება ირემი კოპორტისა და დავათის ტყეებში (თბილისის რაიონი).

ირმის რამდენიმე ეგზემპლარი ბინადრობს ს. მუხროვანის (საგარეჯოს რაიონი) მახლობელ ტყეში.

ვახუშტი ოსეთის აღწერასას აღნიშნავს ამ მხარეში ირმის არსებობას. ამჟამად ჩვენ ხელთ არსებული ცნობების მიხედვით ირემი სამხრეთ ოსეთის ფარგლებში მცირე რაოდენობით-ლა გვხვდება, თუმცა უნდა ითქვას, რომ, ზოგიერთი მონადირეობის მკოდნის გადმოცემით, ირემი მოიპოვება სტალინირის, ჯავისა და ზნაურის მიდამოების ტყეებში. აქვე დაუშვებთ, რომ 1938 წელს თბილისის ზოოპარკში სტალინირიდან ჩამოყვანილი იყო თრი 8—10 წლის ასაკის ხარირემი, რომლებიც დაეჭირათ სტალინირის მახლობელ ტყეში.

გორის რაიონში, ს. მეჯვრისხევთან 1937 წელს მოპოვებულია ერთი ხარირემი დაახლოებით 9—10 წლისა, რომელიც ჩვენს მიერ თბილისის ზოოპარკში იქნა გადმოყვანილი. საერთოდ-კი ამ რაიონში ეს ცხოველი არა ცხოვრობს.

სურამის ქედის მთელ მანძილზე ირემი მხოლოდ აქა-იქ გვხვდება და ისიც თითო-ოროლა ეგზემპლარის სახით. იშვიათად ამ ცხოველს ვხვდებით რაჭის ქედზედაც.

ზეკარის გადასავალთან 5—8 ეგზემპლარიანი ირმის რამოდენიმე ჯოგი გვხვდება. თუ რა დიდი რაოდენობით ბინადრობდნენ აქ ირემები მოწმობს ის ფაქტიც, რომ, ი. ჩხიკვი-შვილის სიტყვიერი გადმოცემით, ამ ადგილებში 1924 წლის ზამთრის ერთი დღის განმავლობაში მწყემსებმა 7 თუ 8 ირემი მოჰკლეს.

Handwritten notes in purple ink on the left margin.

ირემი მრავლად მოიპოვება ბორჯომის ხეობაში, განსაკუთრებით — კი ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალის ფარგლებში, საყურადღებოა, რომ აქ ირემი წარსულშიაც მრავალრიცხოვანად ბინადრობდა. ჯერ კიდევ დინიკის (1910) გადმოცემით აქ მოიპოვებოდა 400-მდე ირემი. შემდეგში, უწყსრიგო ნადირობის შედეგად, ამ მიდამოებში ირემების საერთო რაოდენობამ საგრძნობლად იკლო და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც შემოღებული იქნა ირმის დასაცავად განსაკუთრებული ნაკრძალი, ამ ცხოველმა კვლავ იწყო მომრავლება და უკვე 13 წლის წინ, მარკოვის (1937) ცნობით ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალის ტერიტორიაზე ბინადრობდნენ ირმის ჯოგები, რომლებშიც გაერთიანებული იყო 200—250 სულამდე. ხოლო შემდეგში, 1942 წლის შემოდგომის აღრიცხვის მიხედვით, ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალის ფართობზე უკვე 600—800 სულამდე ირემი ითვლებოდა (ჯანაშვილი, 1943). ბოლოს, ექვთიმიშვილის (1946) გამოთვლით ბორჯომის ნაკრძალში 1946 წელს 1400-მდე ირემი ბინადრობს. ეს უკანასკნელი ცნობა რამდენიმედ გადაჭარბებულიც რომ იყოს, მაინც იმ დასკვნის გამოტანა შეგვიძლია, რომ ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალში, შექმნილი ხელშემწყობი პირობების გამო, ირმის სულადობის საერთო რაოდენობა თანდათანობით მატულობს. ექვთიმიშვილის (1946) გადმოცემით ბორჯომის ნაკრძალის ფართობზე ირემები გავრცელებულია შემდეგ ადგილებში: მთა რკინის-ჯვარის აღმოსავლეთ ფერდობზე, ზორეთში და სოჭიანში (ყველაზე მეტი), ბანის-ხევის, ლიკანის-ხევის, ჩითას ხევის და ქვაბის ხევის შუა წელისა და მათი სათავეების ღელეების ძნელად მისადგომ ადგილებში“.

ვახუშტის (1941) დასტურით, ლიკანში ირემი მრავლად ყოფილა და უნდა ავლნიშნოთ, რომ ამ ადგილას ირემი დღესაც საკმაო რაოდენობით ბინადრობს.

აწყურის, ასპინძისა და ადიგენის რაიონების ტყიან ადგილებში ირემი მცირე რაოდენობით მოიპოვება, აბასთუმნის მხარეს იგი გადადის ბორჯომის ხეობიდან.

თეთრი წყაროს მიდამოში, კერძოდ ირაგის, კლდეების მისადგვრებში ირემები გვხვდება მცირე რაოდენობით, ადასტურებს ი. ჩხიკვიშვილიც.

ბელოვი (1924) აღნიშნავს ლოკის მთებში ირმის მოკვლის ფაქტებს და იქ მათი საკმაო რაოდენობით არსებობას. ამჟამად ამ მიდამოებში ირემი მეტად მცირე რაოდენობით ბინადრობს.

გარდაბნის რაიონში ირემი გვხვდება სახელმწიფო აღკვეთილის ფარგლებში. აქ ბინადრობს ირმის ჯოგი, რომელშიც 25—30 სულია გაერთიანებული. ვახუშტის (1941) გადმოცემით გარდაბანში ირემი დროგამოშვებით გვხვდებოდა. იგივე შეიძლება ითქვას მტკვრის სანაპიროს ზოგიერთი ქალის შესახებაც.

მცირე რაოდენობით ბინადრობს ირემი წიფა-მოლთის მისადგვრებში.

სვანეთში ირემი გვხვდება მცირე რაოდენობით და ისიც მეტად განსაზღვრულ ადგილებში, აქედან ირემი იჭრება ლეჩხუმშიც.

აფხაზეთში ირემი მოიპოვება მხოლოდ მთავარი კავკასიონის ქედის უღრან ტყეებში, სატუნინის (1913) თქმით 30—40 წლის წინ აფხაზეთში ირემი საკმაოდ მრავლად მოიპოვებოდა, რისი თქმაც დღეს არ შეიძლება. ამჟამად ირემი დაცულია რიცას სახელმწიფო ნაკრძალში, სადაც ამ ცხოველების საერთო რაოდენობა 150 ეგზემპლარამდე აღწევს.

ჩხიკვიშვილის (1939) დასტურით კავკასიის ირემი ჯერ კიდევ მრავლად მოიპოვება აფხაზეთის უღრანსა და მიუვალ ტყეებში.

რაც შეეხება ქლუხორის რაიონს, უნდა აღინიშნოს, რომ აქ მრავალ ადგილას ირემი მოსპობილია ჯერ კიდევ ახლო წარსულში. როგორც ჩანს ტებერდის სახელმწიფო ნაკრძალში ირემი სრულიად აღარ ბინადრობს, რასაც ადასტურებს კნიაზევის (1946) ნაშრომი. ერთეულების სახით გვხვდება ამ რაიონში ირემი მდ. ყუბანის სანაპირო ტყეებში.

მცირე რაოდენობით მოიპოვება ირემი საირმეში, მიუხედავად იმისა, რომ აქ ოდესღაც ეს ცხოველი მრავლად მო-

სახეობდა და ამ მისაღვერის სახელწოდებაც აქედან წარმოსდგა.

დინიკის (1910) გადმოცემით ბათუმის მიდამოებში ირემი მცირე რაოდენობით ბინადრობს, რისი თქმის საშუალება დღეს აღარა გვაქვს. თუ იშვიათ შემთხვევაში ბათუმის რაიონის ტყიან ადგილებში ირემს მაინც ვხვდებით, მაშინ იგი შემთხვევით, მეზობელ, ბორჩხის მიდამოებიდან გადმოხვეწილად შეიძლება ჩაითვალოს.

საქართველოს ფარგლებს გარეშე კავკასიის ირემი მოიპოვება აზერბაიჯანში, კერძოდ იგი მრავლადაა ზაქათალის ნაკრძალში, საიდანაც ვრცელდება კახი-ნუხის მიმართოლებით, მცირე რაოდენობით ბინადრობს ირემი ლენტქორანის რაიონში; უმნიშვნელო რაოდენობით მოიპოვება ირემი სომხეთშიაც, კერძოდ იგი აქ ბინადრობს ბამბაკის მთის ტყეებში. მრავლადაა ირემი ჩრდილო კავკასიაში. კერძოდ დიდი რაოდენობითაა იგი დაცული კავკასიის სახელმწიფო ნაკრძალში. მოიპოვება აგრეთვე ყუბანის ოლქში, ჩრდილო ოსეთში და დაღისტანში. გარდა ამისა ბინადრობს ირემი მცირე აზიაში, ჩრდილო ირანში.

რაც შეეხება ირმის ვერტიკალურ გავრცელებას, უნდა ითქვას, რომ იგი მეტად მერყევია. ეს ცხოველი კავკასიონზე — ლაგოდეხისა და ყვარლის რაიონებში ვრცელდება 3000 მეტრის სიმაღლემდე ზ. დ. ზევით. ამგვარად კავკასიის ირემი თავის ტიპურ საცხოვრებელ გარემოს — ტყეს სცილდება, ალპურ ზონაში იჭრება და თოვლის ხაზამდე აღწევს. ექვთიმიშვილის (1946) დასტურით ირმის ვერტიკალური გავრცელების ზედა საზღვარი 3100 მეტრს აღწევს ზ. დ., მაგრამ, სამწუხაროდ, ავტორი არ მიუთითებს იმ ადგილს, სადაც ირემი ასეთ დიდ სიმაღლეზე ადის. აფხაზეთსა და აჭარაში ირემი გვხვდება ზღვის დონეზე არსებულ ტყეებშიც. ამგვარად, შეიძლება ვთქვათ, რომ კავკასიის ირმის ვერტიკალური გავრცელება მერყეობს ზღვის დონიდან 0 — 3100 მეტრამდე და არა 300 მეტრიდან, როგორც ეს ექვთიმიშვილს (1946) მიაჩნია. დინიკს (1910) უკიდურესი სიმაღლე, სადამდეც

ირემი აღწევს 2743 მეტრი (9000 ფუტი) მიაჩნია. ხოლო ყუბანის ოლქში ეს ცხოველი, იმავე დინიკის (1910) ზეგნით ხშირად ბინადრობს, 150—180 მეტრის სიმაღლეზე ზ. დ. მაგრამ უფრო მეტი რაოდენობით გვხვდება 900—1500 ფარგლებში.

ცხოვრების ნიჩი

სტაციები. ირემი ტიპური ტყის ბინადარია. იგი ჩვეულებრივ ცხოვრობს უღრანსა და გაუფალ ტყეში. ტყეში არსებულ მინდვრებსა ან ახლებში გამოდის იშვიათად, უმთავრესად—კი ასეთ ადგილებს ეტანება ღამე, ხოლო დღისით თავს აფარებს უფრო მიუფალ ადგილებს. ისეთ ადგილებში სადაც მოსახლეობა მას იცავს და არა ნადირობს, აქ ხშირად ირემს დღისითაც ხედავენ არა მარტო ტყის ნაპირა ზონაში, არამედ ტყიდან დაცილებით ველებზედაც. ასე მაგალითად, ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალიდან ხშირად გამოდიოდნენ ირემები დღისით და იჭრებოდნენ რა მინდვრებში საგრძნობ ზიანს აყენებდნენ ყანებსა და ბოსტნულ ნათესებს. მსგავსივე მაგალითები ჩვენ მიერ აღნიშნულია ზემოთ ჭიჭურის ტყეში ირემის გავრცელების საკითხის განხილვისას. ტყიდან გამოსული ირემი ალპური ზონის მიმართულებითაც მიდის საძოვრად. და ზოგჯერ თოვლის ხაზამდეც—კი აღწევს. არ ერიდება ირემი ადამიანის სამოსახლოს სიახლოვესაც. ჩვენ მიერ ერთ-ერთ წერილში (1943) აღნიშნულია მაგალითები იმისა, რომ კახის რაიონში (საინგილო), ზოგჯერ ზამთრობით ირემი შედიოდა სოფლის განაპირა ვენახებში, სადაც რქებით იხლართებოდა, რის შედეგად მას ადვილად ჰკლავდნენ. ამავე რაიონში რამდენიმეჯერ მოწმე შევიქენით იმისა, რომ ტრიალ მინდორზე ხარირემი გარბოდა ერთი ტყიდან მეორისაკენ, რომელიც პირველიდან დაახლოვებით 7—8 კილომეტრითაა დაცილებული. მსგავსივე შემთხვევას ჰქონდა ადგილი გორის რაიონში. აქ ს. მეჯვრისხევეთან, რომლის მახლობლად ტყე არსადაა, ტრიალ მინდორზე, კოლმეურნე-

თა ნათესებში შემოიჭრა დაახლოვებით 9—10 წლის ხარიჩემი, რომელიც, დაღლილობის გამო, თავის უზარმაზარი რქებით, ლობეში გაიხლართა რის შედეგად კოლმეურნეებმა ადვილად დაიჭირეს და დააბეს. მაგრამ ყოველივე ეს ერთეული შემთხვევები გამონაკლისი მოვლენებია. ძირითადად ირემი მაინც ტყის ტიპიური ცხოველია და თავის ძირითად სტაციას მხოლოდ დროებით და შემთხვევით სცილდება.

ირემს განსაკუთრებით უყვარს მთის ტყეები, რომლებიც დასერილია ხეობებით, რომელშიც წყალი მოედინება, ან ტბიანი ტყე. წყალი ირმის საყვარელ სტიქიას წარმოადგენს. ირემი წყალში ბანაობს ხშირად და დასცურავს საუცხოოდ. ზოოპარკის პირობებში ჩვენ ვაკვირდებოდით ირემს, რომელიც ჩადიოდა საგანგებოდ მოწყობილ აუზში და შიგ ხანგრძლივად ბანაობდა დაწოლილი. ზოგჯერ ირემი ფეხზე დგება ხოლმე წყალში და წინა ფეხს მაგრად ურტყამს წყლის ზედაპირს, რის შედეგად წყლის შხეფები ესხმევა მუცელზე. განსაკუთრებით ბანაობს ზაფხულის სიცხიან დღეებში. ამ დროს ირემი ხშირად ტალახშიც წვება, რითაც იცილებს მომაბეზრებელ მწერებს. ირემს ზამთარში უყვარს თოვლში ჩაწოლა, ზოგჯერ ზედ გორაობს და უხახუნებს კისერს.

განგური. როგორც ძუძუმწოვრების უმრავლესობა, კავკასიის ირემი წლის განმავლობაში განგურს განიცდის ორჯერ: გაზაფხულზე და შემოდგომაზე. პირველი მათგანი ხდება თვალსაჩინოდ და ინტენსიურად, ხოლო მეორე მიმდინარეობს თანდათანობით, ხანგრძლივად და შეუქმნევლად. ირმის განგური გაზაფხულზე იწყება, ჩვეულებრივ, მარტის პირველ რიცხვებიდან, ხოლო ზოგჯერ როდესაც ზამთარი თბილია — თებერვლის დამლევებიდან. ამ დროს ინტენსიურად სცივია ირემს ბალანი ტანის სხედასხვა ადგილიდან (გარკვეული თანამიმდევრობა არ ემჩნევა) — კისრიდან, ზურგიდან, გვერდებიდან. ზოგჯერ ბალნის მთლიანად გაცვივნის შემდეგ სხეულის საკმაოდ დიდი მონაკვეთები ტიტვლდება ხოლმე. ბალნიანი საფარველი სხეულიდან ისე სცივია, რომ გამოუცდელ ადამი-

ანს იგი პარაზიტებისაგან გამოწვეული ჰგონია და ზოგჯერ სათანადო „მკურნალობასაც“ ურჩევს. ზამთრის ბაღის ცვივნასთან ერთად იწყება ზაფხულის ბაღის ამოსვლა, რომელიც შედარებით პირველთან უხეშია და ძირითადად ფაცახისაგან შედგება. ირმის განგური გაზაფხულზე მიმდინარეობს, დაახლოებით 50—70 დღის განმავლობაში უფრო სწრაფად ამთავრებს განგურს ჯანმრთელი ექსპონატი, ხოლო გამხდარი და ავადმყოფი—უფრო გვიან. ზოგჯერ ავადმყოფ ერთეულებს ზამთრის ბაღიანი საფარველი ნაწილობრივ შეჭყვებათ ხოლმე აგვისტომდე, როდესაც პარალელურად იწყებს აღმოცენებას ახალი, ზამთრის, ბაღი. შემოდგომის განგური ნორმალურ პირობებში, ე. ი. როდესაც ცხოველი ჯანმრთელადაა, იწყება აგვისტოს მეორე ნახევრიდან, გრძელდება თანმიმდევრობით და მთავრდება ოქტომბრის დამლევისათვის. ზოგჯერ კი განგური მთავრდება ოქტომბრის პირველ ნახევარშივე, ხოლო იშვიათად ოქტომბრის შუა რიცხვებამდე გრძელდება. მოვიყვან მაგალითს, რომელსაც ვაკვირდებოდი თბილისის ზოოპარკის პირობებში. ერთ-ერთ ხარირემს, რომელიც ცუდად იკვებებოდა (სისუსტის გამო საკვებს სჭამდა შეტად ცოტას) ზამთრის ბაღიანი საფარველი შეჭყვა ივლისის დამლევამდე. საყურადღებოა, რომ ამავე ირემს შეტად ცუდად განუვითარდა რქებიც.

საკვები. საქართველოს ფარგლებში ირემი იკვებება სულ სხვადასხვაგვარი მცენარეულობით. მის ძირითად საკვებს ბალახი შეადგენს. კამს იგი აგრეთვე ფოთოლს, ხილს, ბოსტნეულს. ზოგჯერ იჭრება ირემი ხორბლის, ფეტვის, ქერის, ბრინჯისა და სიმინდის ყანებში და საკმაოდ აზიანებს ხსენებულ ნათესებს. ზოგჯერ კამს იგი ხახვს, გვიმრას, ხის ქერქს, ნორჩ ყლორტებს, რკოს, წიწიბოს და სხვ. ზამთრობით, როდესაც ნიადაგი თოვლით (მით უმეტეს ღრმად) იფარება, მაშინ ირემს საკვების მოპოება უძნელდება. ასეთ შემთხვევაში იგი უმეტესად ხის ნორჩ ყლორტებს კენეტავს ფეხით ქეჩავს თოვლს და ქვემოდან იღებს ფოთოლს, გვიმრას და ა. შ. ზოგჯერ, როდესაც ირემი ხის ტოტს ვერ ასწვდება

ფოთლის მოსაწყვეტად, მაშინ იგი უკანა ფეხებზე დგება და ასე აღიმართება რა ვერტიკალურად ადვილად სწვდება ხოლმე ხის მაღალ ტოტებსაც, რომლებიდანაც სწყვეტს ფოთოლს, კენეტს ნორჩ ყლორტებს, ზოგჯერ აძრობს ქერქსაც. ექვთიმიშვილმა (1946) საკმაოდ დაწვრილებით შეისწავლა კავკასიის ირმის კვების რეჟიმი ბორჯომის ნაკრძალის პირობებში და მანვე დაადგინა 40-ზე მეტი სახეობის მცენარე, რომელნიც ირმის ძირითად საკვებს შეადგენენ.

გამრავლება. ერთ-ერთს ყველაზე საინტერესო მოვლენათაგანს ირმის ცხოვრებაში მისი გამრავლების საკითხი შეადგენს. გამრავლების პერიოდი ჩვეულებრივ იწყება ირმის ატეხილობით, რასაც თან სდევს ხარ-ირმის „ყვირილი“, რისთვისაც ამ პერიოდს ხშირად „ყვირილობა“-ს უწოდებენ. კავკასიის ირმის ატეხილობის პერიოდის ხანგრძლივობის შესახებ ავტორთა შორის ერთგვარ აზრთა სხვადასხვაობას აქვს ადგილი. დინიკის (1910) გადმოცემით კავკასიის ირმის ატეხილობა, ანუ ყვირილობა იწყება „სექტემბრის პირველ რიცხვებიდან, ზოგჯერ 25 აგვისტოდანაც, ხოლო ზოგიერთ წლებში—მის შუა რიცხვებიდანაც.“¹⁾ ერთხელ დინიკს (1910) თითონ მოუსმენია ირმის ყვირილი 27 აგვისტოს. მაგრამ იგივე ავტორი იქვე დასძენს, რომ „აგზნებული მდგომარეობა ამ ცხოველებს ემჩნევათ გაცილებით უფრო ადრე,“ ალბათ, აგვისტოს შუა რიცხვებზე ადრე (შეად. ზემოთქმულს). დაახლოვებით ამასვე იმეორებს მარკოვიც (1938), რომელიც მოგვითხრობს, რომ ირმების ატეხილობა, ანუ ყვირილობა იწყება „სექტემბრის მეორე ნახევრიდან, ზოგჯერ, როგორც, მაგალითად, ეს იყო 1931 წელს, უფრო ადრეც (10—15 სექტემბერს)“. ექვთიმიშვილის (1946) თქმით „ბორჯომის ნაკრძალის პირობებში ყვირილობა იწყება სექტემბრის პირველ რიცხვებში (7—12)“. ამგვარად ზემოთქმულიდან ნათლად ვხედავთ, რომ მარკოვის (1938) მიერ მოწოდებული ყვირი-

¹⁾ დინიკის მიერ მოცემული თვის რიცხვები ყოველთვის ძველი სტილითაა ნაგულისხმევა.

ლობის ვადები, რომლებიც რამდენიმედ დაშორებულია დინიკის (1910) მონაცემებისაგან, ექვთიმიშვილს (1946) დაკვირვების საფუძველზე, ერთგვარად დაუზუსტებია.

თბილისის ზოოპარკის პირობებში ჩვენ მიერ ჩატარებულ დაკვირვებათა შედეგად დავადგინეთ კავკასიის ირმის ატეხილობის (ყვირილობის) დასაწყისის პერიოდად აგვისტოს მეორე დეკადის დასაწყისი (10—12 აგვისტო), ხოლო ეს პერიოდი აღნიშნული ზოოპარკის პირობებში არ დაწყებულია 1—2 სექტემბერზე გვიან. ამგვარად ჩვენი მონაცემები ამ მიმართ რამდენიმედ განსხვავებულია ზემოაღნიშნულ მკვლევართა ცნობებისაგან. რაც შეეხება ყვირილობის ხანგრძლიობას, ამის შესახებაც შეიძლება იგივე ითქვას, რომ ამ მხრივ ავტორთა შორის მეტად განხვავებული მოსაზრებანია. დინიკის (1910) გადმოცემით ირმის ყვირილობა „გრძელდება ოქტომბრამდე, ხოლო გამონაკლისის სახით ნოემბერშიც“. საყურადღებოა, რომ ამ ცნობების უმეტესი ნაწილი აქვს აგებული აღნიშნულ ავტორს სხვა პირთა გადმონაცემის საფუძველზე და არა პირადი დაკვირვების შედეგებზე. მარკოვის (1937, 1938) თქმით ირმის ყვირილობა გრძელდება ერთ თვემდე და ოქტომბრის 20 რიცხვში მთავრდება. როგორც ვხედავთ ეს უკანასკნელი მკვლევარი ირმის ყვირილობის პერიოდის ხანგრძლიობას უფრო ხანმოკლედ სთვლის, ვიდრე დინიკი (1910). ექვთიმიშვილის (1946) ცნობით ირმის ყვირილობა ბორჯომის ნაკრძალის ფარგლებში გრძელდება 50—60 დღემდე და მთავრდება 15 ნოემბერს, რაც რამდენიმედ არ ემთხვევა ამავე ავტორის მიერვე მოცემულ ყვირილობის დასაწყის ვადებს. სინამდვილეში ამ ავტორის მონაცემების (ე. ი. ყვირილობის დასაწყისის და დამთავრების ვადების) მიხედვით ირმის ყვირილობა უნდა გრძელდებოდეს 65—70 დღემდე და არა 50—60 დღე, როგორც ამას ექვთიმიშვილი გადმოგვცემს.

ჩვენი დაკვირვებით თბილისის ზოოპარკის ექსპონატების ყვირილობა გრძელდება შემდეგი წლის თებერვლის დამლევამდე, ხოლო ზოგჯერ კი მარტის პირველი მესამედის დამ-

ლევამდეც-კი, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა 1931 და 1937 წლებში. აქვე უნდა დაუმატოთ, რომ კავკასიის ირმის განსაკუთრებით ინტენსიური ატეხილობა — „ყვირილი“ — ეწინააღმდეგება სექტემბრის მეორე ნახევრიდან დეკემბრის მეორე დეკადის დამლევამდე, ხოლო სექტემბრის პირველი ნახევრის დამლევამდე და დეკემბრის მეორე დეკადის შემდეგ ირმის ყვირილი უფრო ნაკლებ ინტენსიურია. ამგვარად ჩვენი დაკვირვებით კავკასიის ირმის ატეხილობის პერიოდი 6,5—7 თვემდე გრძელდება.

ირმის ნუკრი

ირმის ახალი თაობა იშვება მაის-ივნისში, ხოლო ზოგჯერ უფრო გვიანაც, კერძოდ ოქტომბრის პირველ დეკადაში, რასაც ადგილი ჰქონდა თბილისის ზოოპარკში (1942). კავკასიის ირმის მაკობის ხანგრძლივობა 7,5 თვე მიგვაჩნია (ჯანაშვილი, 1944). თუმცა ზოგ ავტორს-კი (მაგალითად, ნაუმოვი და ლავროვი, 1941) ამავე სახეობის ირმის მაკო-

ბის ხანგრძლიობა 8,5—9 თვემდე მიაჩნია, რასაც ეყრდნობა აგრეთვე ექვთიმისვილიც (1946).

ირემი ერთ ხბოს (ანუ ნუკრს) შობს, რომლის მუქი მურა-მოქარცისფრო კანი დაფარულია მოთეთრო-მოყვითალო ხალებით, რომლებიც მკაფიოდ მოჩანს პირველი 7—8 თვის განმავლობაში, რის შემდეგ ისინი ითქვიფება და ცხოველი იფარება ერთფეროვანი ბალნით. ფურ-ირემი თავის ხბოს რძით ჰკვებავს 4,5—5,5 თვის განმავლობაში. დაახლოებით 10—15 დღის ასაკში ირმის ნუკრი იწყებს უხეშ საკვების—ბალახის, ფოთლების, ნაზი ყლორტების ჭამას. ირმის ნუკრი სწრაფად იზრდება, სქესობრივ სიმწიფეს ფურირემი აღწევს 2,5 წლის, ხოლო ხარირემი—2 წლის ასაკში. 6 წლის ხარირემი ამთავრებს სრულ ზრდას. ამ ხანში მას ამოსდის სავსებით სრულყოფილი რქები და სხეულის ნაწილების ზრდაც მთავრდება.

ბაქონიური მნიშვნელობა

კავკასიის ირემი ჩვენი ტყეებისა და ჩვენი ფაუნის ძვირფასი სანადირო სარეწაო ობიექტია. იმის გამო, რომ მისი საერთო რაოდენობა საქართველოში მცირეა, ამიტომ მასზე ნადირობა ყველგან და ყოველთვის აკრძალულია. ირმის გამოიყენება—მაღალხარისხოვანი ხორცი, ტყავი, რომლისგანაც ამზადებენ ზამშს (თუმცა დაბალი ხარისხისას), მისი ბალნისგან კარგი ღირსების უნაგირის ბალიშებს ჰკერავენ, რქებიდან ამზადებენ დანისა და ყავარჯნის ტარებს. ზოგ ადგილას ირემი სატყეო მეურნეობასა და მინდვრის ნათესობას ერთგვარ ზიანსაც აყენებს, რაც არცაა ესოდენ შესამჩნევი. ჩიკვიშვილი (1941) მიუთითებს „იმ ზიანზე, რომელსაც ირემი აყენებს ტყეს. ეჭვს გარეშეა, რომ ის ღრმა და სუსხიან ზამთრის დროს იკვებება ახალგაზრდა ტოტებით და აგრეთვე ახალგაზრდა ნარგავებით. ზიანს აყენებს აგრეთვე იმით, რომ როდესაც რქებიდან იცილებს ტყავს, ის ეხახუნება ხეებს და აზიანებს მათ ქერქს“. მაგრამ იგივე ავტორი განაგრძობს,

რომ „თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ „მთელ ამიერკავკასიაში ირმების რიცხვი უმნიშვნელოა, მაშინ ზიანის რაოდენობაც უმნიშვნელოა“.

მაგრამ, ჩვენი აზრით, რაგინდ დიდი ზიანიც არ უნდა მიაყენოს ირემმა ჩვენ სახალხო მეურნეობას, იგი მაინც დარჩება ჩვენი ფაუნის ძვირფას ობიექტად და ამიტომ საჭიროა შემდეგშიც დავიცვათ ეს ცხოველი ბუნებრივ პირობებში ისევე, როგორც მას დღეს ვიცავთ.

ქირიტიალი ლიტერატურა

1. М. Белов Охота по зверю в Локкских лесах Борчалинского уезда. Спорт и охота в Закавказье № №1-2, Тифлис, 1924.
2. Н. А. Бобринский, Б. А. Кузнецов, А. П. Кузякин, Определитель млекопитающих СССР, Москва, 1944.
3. А. Брем, Жизнь животных, т. V, Млекопитающие, Москва, 1941.
4. Н. Я. Динник, Звери Кавказа. т. 1, Тифлис, 1910.
5. Н. Я. Динник, Кавказский олень, Материалы к познанию фауны и флоры России, отд. зоолог., в. IV, 1904
6. А. А. Калиновский, Очерк Кавказской фауны и Кавказских охот, Тифлис, 1901.
7. В. Князев, Тебердинский государственный заповедник, Тбилиси, 1946.
8. Е. Л. Марков, Боржомский охотничий заповедник. Заповедники и памятники природы Грузинской ССР, вып. 1, Тбилиси. 1937.
9. Е. Л. Марков. Охотничье-промысловые животные Лагодехского заповедника, Тбилиси, 1938.
10. Е. Л. Марков, Охотничье хозяйство Закавказья, Тифлис, 1934.
11. Е. Л. Марков. Олений рев, მზნადირე, № 2, თბილისი, 1937
12. С. Н. Наумов, Н. П. Лавров, Основы биологии промысловых зверей СССР, Москва. 1941
13. К. А. Сатунин, Охотничье и промысловые звери России; Премия журн. „Природа и охота“ 1910“.
14. И. Д. Чхиквишвили, К фауне млекопитающих и птиц Абхазии. Материалы к Фауне Абхазии, Тбилиси, 1939.
15. ხ. ექვთიმეიშვილი, კავკასიის ირემი ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალში, თბილისი, 1946.

16. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თბილისი, 1941.
17. ი. დ. ჩხიკვიშვილი, მასალები ზევსურეთის ფაუნის შესწავლისათვის. საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. XI, A, 1941.
18. ნ. გ. ლამბარაშვილი, ლავოდუნის ნაკრძალი (ფაუნა), საქართველოს სსრ ბუნების ძეგლები და ნაკრძალები. გან. I, თბილისი. 1938.
19. არჩ. ჯანაშვილი, თელავის რაიონის სარეწაო ძეგუმწოვრები და მათი მნიშვნელობა სახალხო მეურნეობისათვის, თელავის სამასწავლებლო ინსტიტუტის შრომები, ტ. I. 1947.
20. არჩ. ჯანაშვილი, მასალები საქართველოს ფარგლებში კავკასიის ირმის გავრცელების შესწავლისათვის, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. XII, A, 1943.
21. არჩ. ჯანაშვილი, საქართველოს ცხოველთა - მოსახლეობა ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, სსსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომება ტ. I, თბილისი, 1947.
22. არჩ. ჯანაშვილი, მასალები ზოგიერთი ირმის ატეხილობის ხანგრძლივობის საკითხისათვის, სსსრ მეცნ. აკად. მოამბე. ტ. VI, ნ 4. 1944.
23. არჩ. ჯანაშვილი, მასალები ჩლიქოსნების საქართველოში გავრცელების შესწავლისათვის, თბილისის ზოოპარკის შრომები ტ. II. 1948 (1949).
24. არჩ. ჯანაშვილი, საქართველოს ძეგუმწოვრები, თბილისი, 1948.

რედაქტორი—ა. თალარი შვილი
კორექტორი—ივ. დოლიძე
გამომშვები—ხ. პაპუკაშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 31/X 50. ანაწილის 5,5X9. ქალაქის ზომა
54X84. ნაბეჭდ ფორმათა რაოდენობა 2. შუკ № 1076 ტირაჟი 2000
ფე 05647.

პოლიგრაფკომბინატი „კომუნისტი“ ქ. თბილისი, ლენინის
ქ. № 14.

Полиграфкомбинат „Комунисти“ Тбилиси,
ул. Ленина № 14.

3560 1 8. 60 J.

7 102/37

არჩ. დჯანაშვილი

О Л Е Н ь

(на грузинском языке)

Госиздат СССР
19 - Тбилиси—50

